

Brit Stuksrud

Kvinneengasjement og medieformidling Kvinnestemmeretten i Vestfold 1890 - 1913

Kvinnene i Norge oppnådde alminnelig stemmerett i 1913. Da hadde de kjempet en lang kamp for sine medborgerrettigheter, og gradvis oppnådde flere og flere kvinner i Norge retten til å stemme. Jeg undersøker kvinneengasjementet i Vestfold-byene Horten, Holmestrand, Tønsberg, Sandefjord og Larvik i perioden 1890 til 1913.

I de fem Vestfold-byene ble det i perioden 1898 - 1901 stiftet stemmerettsforeninger som alle var ledd av Landskvinnestemmerettsforeningen i Kristiania. Sterke kvinneledere stod fram og ledet arbeidet med mye entusiasme og mot. Disse aktørene hadde ulike ideologiske ståsted, og de var uenige om hvilket omfang kvinnestemmeretten burde få, hvor raskt reformen som ga alle kvinner i Norge stemmerett skulle innføres og hvilken rolle kvinnene skulle innta i det "nye samfunnet" der de etter hvert ville få en medborgerrolle med ansvar utenfor intims-færen. Disse aktørene samarbeidet med kvinneledere på riksplan i Kristiania, men også med hverandre innefor Vestfold fylke.

Lokalavisene i Vestfold er viktige kilder til forståelse for holdningsendringer i kvinnestemme-rettsspørsmålet på lokalt plan, men også til en enhetlig oversikt over strukturene i dette arbeidet for kvinnestemmeretten. Engasjerte kvinner hadde ofte nære relasjoner til kvinner i andre Vestfold-byer som arbeidet for kvinnestemmerett, eller til menn som satt i politiske eller yrkesmessige posisjoner som satt dem i stand til å fremme kvinnestemmerettens sak. Diskusjonen om stemmerett ble ført på ulike arenaer i perioden, i Stortinget, i foreninger, i offentlige foredrag og ikke minst i avisene. Den offentlige diskurs var knyttet til hvorvidt kvinner var egnet til samfunnsarbeid og til forståelsen av kvinners

særegenhet som kvinner, i tillegg til spørsmålet om hvorvidt kvinnestemmeretten burde begrenses til en avgrenset gruppe kvinner.

En analyse av avisenes rolle og en studie av de lokale leddene av L.K.S.F.s arbeid i Vestfold vil kunne utvide vår kunnskap om kvinnestemmerettens utvikling. Vestfolds lokalaviser avspeilet i stor grad rikspresens stemmerettsdebatt, mange aviser sakset artikler og informasjon fra den riksavisen som stod nærmest politisk sett. Men lokalavisene ble også brukt som et redskap av kvinnestemmerettskvinnene i arbeidet for å fremme deres sak. Kristiania var sentrumet for kvinnestemmerettsarbeidet, Kvinnestemmerettsforeningen og Landskvinnestemmerettsforeningen opererte derfra, ledere som Gina Krog og Fredrikke Marie Qvam bodde der, og riksavisenes redaksjon og Stortinget var lokalisert der. Likevel har lokalsamfunnenes innsats i reformarbeidet stor betydning for forståelsen av det komplekse samspillet mellom ulike aktører som gikk for seg i denne perioden.

I 1890 foregikk den første debatten i Stortinget om et grunnlovsforslag om kvinnestemmerett, og det var i 1913 kvinnene fikk alminnelig stemmerett i Norge. I lokalsamfunnet Vestfold stod innflytelsesrike aktører fram og styrte arbeidet i kvinnestemmerettskampen, og jeg ønsker å avdekke disse skikkelsene, deres nettverk, intensjoner og innflytelse. De var med i en offentlig diskurs knyttet til kvinnenenes stilling. Kari Melby sier at også kvinner ble betraktet som mulige deltakere i en offentlig samtale. De har "dannet kritiske motoffensiver og opptrådt som aktører for å gi kjønn mening." En framstilling av kvinnenenes erfaringer er viktig, men det er også kvinnenenes relasjoner til menn og av samspillet mellom kjønnene i arbeidet for likestilling og demokrati.

Perioden jeg undersøker, var preget av kvinnenenes kamp for å bli anerkjent som norsk statsborger på linje med menn. I denne sammenhengen handlet kvinnene kollektivt, som kjønnsgruppe, med det resultat at det ofte ble en polarisering med manngruppen. Å handle sammen og opptre kollektivt skapte identitet som var vesentlige sider ved medborgerens rolle.¹ Denne kollektive handlingen fantes også

i de små Vestfold-byene. I hvilken grad kjempet kvinnene sammen for stemmeretten i lokalsamfunnet? Hvilken betydning har enkeltpersoner hatt i denne sammenhengen? På hvilken måte førte kvinnene denne kampen for medborgerskap i lokalsamfunnene? Hvilken rolle spilte den lokale presse i denne prosessen mot medborgerlige rettigheter for kvinnene? Hvilken betydning har samspillet mellom det lokale og det nasjonale hatt? Fantes det en vekselvirkning mellom det lokale og det nasjonale? Gunnella Bjørk hevder at det på det nasjonale plan ble samlet og artikluert tanker og utviklingslinjer som allerede eksisterte på det lokale plan, samtidig som det sentrale nivået etter hvert påvirket og utformet det som skjedde. Dermed hadde lokalsamfunnet og den nasjonale elite gjensidig nytte av hverandre.² Finnes denne relasjonen mellom aktørene i Vestfold-byene og aktørene på riksplan i Kristiania? Bjørk peker på at den samfunnsmessige diskusjonen om kvinnestemmerett og medborgerskap kontinuerlig ble ført på det lokale plan. Det å organisere seg lokalt i en kvinneorganisasjon var et innlegg i en diskusjon om hva det skulle innebære å være medborger i det nye samfunnet som holdt på å vokse fram.

Bjørk mener også at det var viktig for kvinnene å føre fram sine krav på en måte som kunne aksepteres av menn. Det var menn som hadde makt og mulighet til å beslutte om kvinnene skulle inkluderes i det politiske medborgerskapet eller ikke. Lokalt benyttet kvinnene seg av ulike metoder, de vervet medlemmer til de lokale foreningene, arrangerte lokale, offentlige møter, samarbeidet med andre foreninger, skaffet til veie talere, "vartet opp" lokale Stortingsmenn, sendte petisjoner til makthaverne i Kristiania og førte fram budskapet om kvinnestemmerett i lokalavisen. Stemmerettsarbeidet bidro til et uformelt og godt fungerende nettverk av kvinner og kvinneorganisasjoner i lokalsamfunnene i Norge, og Bjørk peker på at kvinnene gjennom sine kollektive handlinger banet seg vei ut i offentligheten, styrket sin selvtillit og samlet argument og bevis for sin samfunnsnytte, dvs. de bygde opp sine forhandlingsposisjoner. Etter at kvinnestemmeretten var gjennomført, ble den fortsatt et felles utgangspunkt for kollektiv handling og samarbeid over klassegrensene. Der kvinnene tidligere hadde delt sin felles

utenforstående posisjon, fikk de nå felles erfaringer om menns motstand mot å dele med seg av den politiske makten til kvinner.

Kvinnene i Vestfold-byene måtte i perioden rundt århundreskiftet mellom 1800-tallet og 1900-tallet forholde seg til store omveltninger i samfunnet. Det nye demokratiske samfunnssyn vant terreng og nye ideologiske rollemønstre overtok i stedet for det gamle tradisjonelle samfunnssyn og rollefordelingen mellom kjønnene. I lokalsamfunnene foregikk diskusjonen om denne endringen og tanker om medborgerlige rettigheter også for kvinner spredte seg. Hvem skulle få de nye rettighetene? Hvordan skulle man på best mulig måte arbeide for at de som fortjente dem, skulle erverve seg disse? Jeg ønsker å avdekke denne prosessen i Vestfold - hvem aktørene var, hvilken relasjon de hadde til rikssentrumet og hvordan de arbeidet. I følge T. H. Marshall skulle fullverdig medlemskap i en demokratisk stat innebære adgang til sivile, politiske og sosiale rettigheter. Disse er alle elementer i medborgerskaps-begrepet.³ Ved en komparative tilnærming til kildematerialet, vil vi kunne trekke fram likheter og ulikheter mellom de fem Vestfoldbyene, og dermed kan man trekke slutninger om kvinnestemmerettsprosessen i Vestfoldbyene, og kanskje også noe om hvilke faktorer som påvirket den. De 5 Vestfold-byene har sine ulike historier å berette om engasjementet for kvinnestemmeretten. Ved å sammenlikne disse, kan vi få fram de ulike byenes særpreget og kanskje kan man også ved en komparativ tilnærming finne ut noe om hvordan de ulike byenes særpreget påvirket kvinneaktivismen.

Irene Iversen diskuterer kvinners inntreden i den offentlige sfære i 1880-årene.⁴ Hun finner at den borgerlige offentlighet utgjorde skjæringspunkter mellom det private og offentlige og at forhandlingene om hva som er god politikk, hvem som er borger og hva et borgerlig univers foregikk her. Det utviklet seg en kvinnelig kommunikasjonssfære der kvinnene kunne debattere og utveksle erfaringer. Kvinnene etablerte i stor grad en egen offentlighet hvor de blant annet kunne vegre seg mot angrep på kvinnesaken. Kvinnene var sårbare for mannssamfunnets sjikane og spott. Inntok Vestfolds lokalaviser denne spottende holdningen overfor

kvinnenes arbeid for å få del i medborgerrollen i perioden? Bente Rosenbeck bruker begrepet "overgangskvinnen" om de kvinnene som på et vis stod med et bein i hver leir, intimsfæren og den offentlige sfære. Kvinnene var sosialisert inn i intimsfæren til en form for kvinnelighet, men måtte reforhandle denne for å kunne trå ut i en mannsdominert verden. 5

Bjørk viser til at aviser som kilde i denne perioden byr på en del vanskeligheter. 6 Det er vanskelig å skille lederartikler eller politisk materiale fra nyhetsmateriale i aviser fra begynnelsen av 1900-tallet. Det var ingen selvfølgelighet med sakelighet og objektivitet, og ofte var avisene et organ for politisk debatt og propaganda. Redaksjonene var små og hadde lite ressurser. Likevel mener jeg avisene fra Vestfold-byene gir et bilde av bevissthetsnivået hos vestfoldingene i forhold til kvinnestemmerettsproblematikken, og de vil kunne gi oss kunnskap om hvilken informasjon som ble gitt i lokalsamfunnene - avisene var eneste nyhetsmedium man hadde å forholde seg til. Nessheim har brukt aviser som kilde i sin avhandling på en etter min vurdering meningsfull måte. 7

Nylænde fra perioden 1890 - 1913 er også en viktig primærkilde i denne sammenhengen. Ved siden av å avdekke redaktøren Gina Krogs synspunkter og ideologiske ståsted i stemmerettskampen, har Nylænde noe informasjon om kvinnestemmerettsarbeidet i Vestfold. Vestfoldkvinner ga også sine bidrag til Nylænderedaksjonen. Fredrikke Marie og Ole Anton Qvams arkiv i Gunnerussamlingen i Trondheim gir også viktig informasjon om kvinnestemmerettsarbeidet i Vestfold. Mange av kildene til det lokale stemmerettsarbeidet i Vestfold finnes der, leddene rundt om i Norge sendte inn sine medlemslister og årsberetninger til L.K.S.F. sentralt, og når kildene ikke er bevart lokalt, finner vi mange av dem i L.K.S.F.s arkiv i Qvam-arkivet. I Fylkesarkivet i Vestfold finnes protokoller og medlemslister for Den selskapelige Diskusjonsforening i Horten, disse har vært til god hjelp i forhold til en analyse av sosial tilhørighet i kvinnesaksarbeidet i Horten og medlemmenes eget syn på kvinnestemmerettsproblematikken. Det kan nok være at protokoller ikke alltid forteller den egentlige sannhet - konflikter skjules gjerne i protokollreferater, og

referater farges av referentens holdninger og utvelgelse av stoff. Har man dette i minne, kan likevel protokoller brukes som kilde innenfor visse rammer.

Jeg har også brukt Folketellingen av 1900 i Digitalarkivet for å kunne identifisere og gruppere de kvinnene som har vist engasjement i kvinnestemmerettssaken. Folketellingene gjør det mulig å gruppere inn i sosiale grupper og i aldersgrupper, og dermed kan man trekke slutninger om fellestrekk og aldersgjennomsnitt hos de personene som har vært involvert i kvinnestemmerettsarbeidet. Til en viss grad baserer arbeidet mitt seg på en kvalitativ metode i den forstand at en viss grad av analyse av blant annet avistekster er vesentlig i helheten av arbeidet. Men jeg har også brukt kvantitativ metode, og har blant annet telt opp, lokalisert og gruppert et stort antall kvinner som har markert seg i kvinnestemmerettsarbeidet i Vestfold på en eller annen måte. Jeg vil dermed til en viss grad kunne måle styrken av engasjementet hos kvinnene i de ulike byene.

Jeg har også brukt denne metoden i forhold til avisenes innslag om kvinnestemmerett, jeg har telt opp antall artikler, notiser og inserater de ulike avisene har hatt om kvinnestemmeretten gjennom årgangen. Jeg vil således kunne se hvilken viktighet stemmerettsspørsmålet har hatt for avisredaksjonen. Her kan det være en viss fare for at jeg har oversett enkelte innslag, men jeg tror likevel at helheten blir riktig. Jeg har i denne forbindelse valgt å ta med i oversikten alle innslag som på en eller annen måte berørte kvinnestemmeretten - fra artikler som argumenterte klart for eller imot kvinnestemmerett til korte informasjonsnotiser om stemmerettsdebatten i Stortinget og oversikter over kvinnelige kandidater til kommune-styrene. Jeg ville nok ha kunnet få en mer konkret og ideologisk materiale å arbeide ut fra dersom jeg kun hadde behandlet lederartikler om kvinnestemmerett. Men jeg fant at disse var få og ensidige i den forstand at enkelte lokalaviser helt manglet disse. Jeg vil også kunne registrere og datere endringene i lokalavisenes holdninger i stemmerettsspørsmålet og se sammenhengene med partipolitiske standpunkt, ideologi og også partipolitisk taktikk.

Jeg mener avisene i sterk grad var opinionsdannende i lokalsamfunnet og var med på å forme bildet av kvinnene som samfunnsborgere. Både ved å agitere for

kvinnens rolle i samfunnet og ved å velge å overse hennes samfunnsrolle, spredde avisene holdninger.

Martin Eide drøfter redaktørens rolle i den offentlige samtale. 8 Redaktøren som samfunnsaktør var en viktig person i sitt samspill med andre aktører. I Vestfold fantes det i perioden 1890 til 1913 flere robuste og stabile lokalaviser som under ledelse av ulike redaktører ga sitt bidrag til den offentlige diskurs og var vesentlige aktører i holdnings- skapende arbeid. Eide sammenlikner redaktøren med en partner for den offentlige samtale. Han forvaltet normer for en offentlig meningsutveksling og tok også vare på anonymitets- prinsippet, slik at den som ytret seg, kunne forbli anonym dersom han ønsket det. Retten til å kunne ytre seg anonymt kan sees som en sentral demokratisk rettighet. 9 Redaktørene ble et redskap for samfunnet og for den som ønsket å bruke sin rett til anonym meningsytring, og redaktøren opptrådte som en mellommann mellom privatsfæren og den offentlige menings- dannelsen. Lokalavisene var med på å forme og forandre samfunnet.

Redaktørens rolle som samfunnsaktører er viktige for forståelsen av holdningsendringene i forhold til kvinnenens medborgerrolle. I hvilken grad var avisene med på å styre den offentlige diskurs i Vestfold knyttet til kjønnsroller og til framveksten av aksepten for kvinnenens samfunnsrolle? Det var viktig for lokalavisene i Vestfold å knytte til seg gode medarbeidere, konkurransen om leserne var stor og Høyre- og Venstreavisene konkurrerte i sterk grad om de samme leserne i de ulike bysamfunnene. Det var også bedre tekniske betingelser for avisutgivelser etter hvert - Den Norske Statstelegraf ble startet 1855, og telefonen kom i 1870-årene. Mye av Vestfoldavisene var i perioden jeg undersøker, klipp fra riksaviser eller andre lokalaviser, men alle avisene hadde egenprodusert stoff i tillegg, noen mer enn andre.

Også provinsredaktørene ble meningsbærere og politiske aktører. Men de var også ofte markante personligheter i lokalmiljøet, og engasjerte i lokalsamfunnets mange oppgaver. Dermed hadde de gjerne et nettverk utenfor avisredaksjonen som støttet

engasjement og politisk strev etter ideologiske og samfunnsmessige endringer. Imidlertid var avisdøden et velkjent fenomen i lokalsamfunnet, særlig ser vi i Vestfold at mange Venstreaviser må gi opp i perioden 1890 til 1913. Redaktørens rolle ble ved siden av å skulle formidle informasjon og samfunnsbetragtninger, også det å måtte takle det daglige slitet for å få avisen til å lønne seg i lokalsamfunnet. Han var gjerne en "altnuligmann" som tok på seg mange oppgaver i forbindelse med avisdriften. Ofte var provinsredaktøren også en lokalpatriot, som fortolket lokal stemning og mentalitet. Nære bånd til lokalsamfunnet kunne representere et problem for lokalavisredaktøren som ville ta vare på sin profesjonelle holdning og integritet. De lokale avisene levde innenfor et mindre samfunn og var nær de lokale avgjørelsene og konsekvensene av disse. Det var større tilknytning og fellesskapsfølelse i mindre samfunn enn i et større, og lokalavisen ble arenaen der alt ble gjort kjent i lokalsamfunnet. Jan Inge Sørbø kaller denne funksjonen for "torgfunksjonen". 10

1890 til 1913 var også en periode der partiavisene stod sterkt. Vi finner i Vestfold-byene som oftest både en Høyre- og en Venstreavis som brukte avisspaltene til politisk polemikk og utfall mot hverandre. Eide ser her en konflikt i redaktørrollen, han skulle ha en menings- bærende funksjon som skulle være en slags forvalter i den offentlige samtale, slik at han kunne garantere for at ulike røster kom til uttrykk i samfunnsdebatten. Men samtidig skulle han være en bidragsyter i det offentlige politiske ordskiftet og ble dermed også en representant for en meningsundertrykkende presse

Oppfatningen om at menn og kvinner var ulike av natur var grunnfestet i samfunnet i perioden hvor kvinnene kjempet for sin stemmerett. Liberaliserings- og demokratiseringsprosessen hadde gitt mange tro på at også kvinner fortjente medborgerstatus, og politiske rettigheter var en vesentlig del av denne status. Likevel mente mange, også kvinner, at kvinnene på grunn av sin særegne natur ville kunne tilføre samfunnet et annet element enn det menn kunne, fordi de representerte andre verdier og holdninger. I følge Melby 11 hentet et slikt syn begrunnelsen blant annet i teologisk lære, moderne legevitenskap og moderne

sosialvitenskap. Forestillingen om kjønnes komplementaritet var en allment akseptert ideologi som i stor grad var akseptert i samfunnet. Etter som kvinnebevegelsen i sterkere og sterkere grad fokuserte på like rettigheter for menn og kvinner, forble diskursen om kjønnes komplementaritet rotfestet i samfunnet, men forskjelligheten mellom kjønnene ble tillagt en endret betydning. Kvinnerollen var gjenstand for forhandling i perioden, og lokalavisene vil trolig gjenspeile denne debatten om kvinnens rolle og argumentasjonen for endringene i rollen. Godtok lokalsamfunnet kvinnens inntreden på den politiske arena ut fra tanken om likhet mellom menn og kvinner eller ut fra tanken om at kvinnens særegne natur ville egne seg også til samfunnets fremme? Femininitet - kvinnelighet - ble oppfattet som et foranderlig begrep. Brukte kvinnestemmerettskvinnene i Vestfold kvinnens særart eller kvinnens og mannens likhet som argumentasjon for kvinnens medborgerrolle?

Kari Melby avdekker i sin avhandling om Norges Husmorforbund og Norges Lærerinne-forbund tre strategier for hvordan kvinners forskjellighet fra menn kunne benyttes politisk. De fleste lærerinnene erkjente forskjellighet og eksponerte den eksplisitt strategisk. Dette karakteriserer Melby som kjønnsforskjellighetens ideologi. Hun finner også en posisjon der kjønnsforskjell betegner mentaliteten, men der kvinnes annerledeshet ikke ble en uttalt strategi. Hun bruker dessuten begrepet kjønnsnøytralitetens ideologi om en posisjon der kvinners likhet med menn ble betonet.

Bente Nilsen Leins undersøkelse om kvinneroller innenfor teologiske sfærer, viser en deling mellom det mannlige og kvinnelige område med ganske uoverstigelige grenser. 12 Også innenfor kirken var oppfatningen av komplementariteten mellom kjønnene rådende. Selv kvinnesakskvinnene argumenterte for kvinnerettigheter ut fra troen på at kvinnes særart ville kunne brukes positivt utenfor intimsfæren.

Imidlertid så nok datidens kvinner sjelden dilemmaet mellom kjønnsforskjellighet og kjønnsnøytralitet. 13 Kvinner benyttet både likhetens og særartens retorikk i sin argumentasjon for å oppnå blant annet politiske rettigheter. Det var to ulike

diskurser, og mange kvinner beveget seg fra den ene diskursen til den andre uten vanskelighet, når det gjaldt strategier for å oppnå muligheten til å få være med der deres stilling ble diskutert. Carole Pateman peker på motsetningen i at kvinnene kjempet for å få de samme medborgerrettighetene som menn, samtidig som de kjempet for å få anerkjent sine spesielle erfaringer og interesser som kvinner. Hun mener at den patriarkalske forståelse av medborgerskap betydde at de to kravene var uforenelige, enten måtte kvinnene bli som menn og oppgi sine spesielle erfaringer, eller de måtte gi opp kravet om å bli integrert som medborger på lik linje med menn. 14

Hvilke kvinner engasjerte seg i arbeidet for holdningsendringer i forhold til kvinnestemm-retten i Vestfold? Det første lokale leddet av Landskvinnestemmerettsforeningen i Norge var Hortens ledd av L.K.S.F. Det ble stiftet av fotografen Marie Høeg i 1898. Hun var meget engasjert i kvinnesaksarbeid, og så på stemmeretten som den viktigste kampsaken. Hun kom til Horten sammen med sin partner Bolette Berg, og hadde oppholdt seg noen år i Finland før hun kom til Horten. I Finland var hun blitt inspirert av tanker om likeverd og likestilling. Høeg hadde stiftet en kvinnelig diskusjonsforening i Horten i 1896, og mange av disse medlemmene ble med henne over i stemmerettsforeningen.

Horten var hovedbasen for marinen i Norge. Byen hadde vokst opp rundt verftet og marinestasjonen og var i stor grad preget av en konservativ og tradisjonell diskurs om kjønnsrollemønsteret. I 1898 bestod Hortens ledd av 16 ugifte og 8 gifte kvinner. Det var de ugifte kvinnene som var i majoritet når foreningen startet opp. Også da Diskusjonsforeningen i Horten startet opp 2 år tidligere, hadde det vært flest ugifte kvinner med. Marie Høeg var selv ugift, og hun samlet rundt seg en gruppe med ugifte, selvstendige kvinner. Det var de ugifte kvinnene som følte urettferdigheten ved manglende medborgerrettigheter sterkest. I 1898 var det 16 ugifte medlemmer med i foreningen og 8 gifte, mens det i 1907 var 11 ugifte og 20 gifte. De ugifte kvinnene gikk i fronten og startet opp en kontroversiell forening

med et omdiskutert formål, mens de gifte kvinnene meldte seg inn etter hvert som det ble "tryggere" og mer akseptert å arbeide åpent for kvinnestemmeretten.

Tone Hellesund hevder at de ugifte kvinnene var overrepresentert i kvinnesakssammen-henger.¹⁵ Ugifte borgerskapskvinner, peppermøene, var en innflytelsesrik gruppe, som møtte mye kulturell motstand. Viktige rammer for "peppermøekulturen" var kvinneorganisasjoner av ulike slag, nye muligheter for arbeid og utdanning og mange ugifte yrkesaktive middelklasse-kvinner i byene. Mitt materiell viser at det som oftest var de ugifte kvinnene som tok initiativet og hadde mot til å starte opp kvinnesaksforeninger i Vestfold-byene, men at det var de gifte kvinnene som etter noen år overtok arbeidet innenfor kvinnebevegelsen. Da kan det se ut som om de ugifte kvinnene trakk seg noe tilbake og overlot "kamparenaen" til sine gifte medsøstre. Men det var de ugifte kvinnene som startet opp og som ga kvinnesaken, og i særdeleshet stemmerettsaken gjennomslag, og organisasjonene var på mange vis "limet" i mange av de ugifte kvinnes liv. Foreningene ga sosialt fellesskap og tilhørighet, og kanaliserte også samfunnsengasjement og felles interesser inn i nødvendige rammer.

De ugifte lærerinnene dominerte medlemsgruppa av Hortens ledd. I oppstartåret var 20% av medlemmene lærerinner. Denne andelen avtok imidlertid etter hvert, og i 1907 var 13% av medlemmene lærerinner. Vi finner også borgerskapets selvstendig arbeidende kvinner som handlende kvinner, tannlegen, jordmoren. Hele 25% av medlemmene var knyttet til handelstanden i Horten i 1898, men det i 1907 bare var 6%. Et økende antall marine-offiserhustruer meldte seg inn i stemmerettsforeningen. I 1898 var bare 8% av medlemmene knyttet til marinemiljøet, mens det i 1907 var 23%.

Aldersgjennomsnittet var 39 år i oppstartsåret, men det var hele 44 år i 1904 og 42 år i 1907. Det var kvinner som var over sin første ungdom som engasjerte seg for kvinnestemmeretts-reformen. Da foreningen startet opp i 1898, var det 30 medlemmer. Medlemsmassen økte fram mot 1901, da det var 66 medlemmer i foreningen. Dette året fikk kvinnene i Norge kommunal stemmerett etter census,

og det var stort engasjement og ønske om deltagelse i stemmerettsarbeidet i Horten. Imidlertid avtok medlemsmassen etter 1901 - flere av borgerkvinnene har nok vært fornøyd med at de og deres sosiale gruppe hadde fått stemmerett og ønsket ikke å arbeide for "andre" kvinners rett til å stemme. I 1907 var det 31 medlemmer.

Hortens stemmerettsforening ble offisielt nedlagt 1915. Noen ildsjeler hadde holdt liv i foreningen selv om det ikke var særlig interesse for medlemskap blant Hortens kvinner. 4 kvinner innehadde formannsvervet i den perioden foreningen eksisterte:

- 1) Marie Høeg. Ugift. Fotograf. Formann 1898 - 1903
- 2) Laurence Andekjern. Ugift. Lærerinne. Formann 1903 - 1906
- 3) Karen Johansen. Gift med en kaptein i Marinen. Formann 1906 - 1909
- 4) Karen Strøm. Gift med en Sadelmaker i Marinen. Formann 1909 - 1915

Vi finner stort sett de samme endringene i medlemsmassen i stemmerettsforeningene i de andre Vestfold-byene. Imidlertid var marinetilknytningen spesiell for Horten, de andre byene hadde andre næringstrukturer som til en viss grad var bestemmende for den retningen kvinneaktivismen tok. Alle byene i Vestfold var sjøfartbyer, men noen av dem hadde andre næringsveier ved siden av sjøfarten. Jeg tror at dette kan ha vært bestemmende for hvilken styrke kvinnesaksmiljøene har hatt i lokalmiljøet.

Også arbeiderkvinnene satt kvinnestemmeretten på agendaen i Vestfold 1890 til 1913. Imidlertid var arbeiderbevegelsen seint ute med å konsolidere seg i Vestfold, og kvinneforeningene innenfor Arbeiderpartiet ble stiftet relativt seint i perioden. Arbeiderpartiets kvinner var opptatt av kvinnestemmeretten, men de var nok mer opptatt av å arbeide for en sosialistisk ordning av samfunnet sammen med mennene enn å arbeide for kvinnestemmeretten alene. I enkelte av byene gjorde faktisk Arbeiderpartiets kvinner framstøt overfor Kvinnestemmerettsforeningene i forhold til samarbeid, men dette ble stort sett avvist. Jeg har imidlertid funnet at enkelte kvinner som seinere ble representanter for Arbeiderpartiet i bystyrene, var medlemmer i en periode av de lokale leddene av L.K.S.F.

Hvilke menn støttet Vestfoldkvinnene i deres arbeid for kvinnestemmeretten? I både Larvik og Holmestrand finner vi en kobling mellom en Venstrepolitiker og stemmerettsforeningen gjennom hustruens medlemskap i denne. I Larvik var Augusta Abrahamsen, Larviksledets stifter, gift med Lars Kristian Abrahamsen, som var representant på Stortinget for Larvik 1900 - 1903. I Holmestrand var Karen Graarud, mangeårig medlem av Holmestrands ledd, gift med Gunnar Graarud. Han var representant for Holmestrand 1900 - 1903 og 1906 - 1909. Både Lars Kristian Abrahamsen og Gunnar Graarud var positiv til kvinnestemmeretten og uttrykte dette i Stortinget. I Horten finner vi samme kobling, Otilie Utheim, med i styret for Hortens ledd av L.K.S.F., var gift med Jon Utheim, Stortingsrepresentant for Venstre og positiv til kvinnestemmeretten. Dessuten var Constance Sparre, medlem av kvinnesaksmiljøet i Horten, gift med Christian Herman Sparre som også var en markant og radikal Venstrepolitiker. Han var i en periode statsråd i Stockholm og representerte dessuten Horten på Stortinget 1913 til 1918. Disse kvinnene fikk gjennom ekteskapet både sosialt og åndelig delta i det politiske miljøet som deres ektemenn var en del av. Kari Melby viser denne koblingen mellom Fredrikke Marie Qvam og Ole Anton Qvam. Også Aslaug Moksnes har funnet samme ekteskapelige relasjoner innenfor flere kvinnesaksmiljøer i Norge. 16

Hva slags ideologisk ståsted hadde de kvinnelige aktørene i Vestfold? Marie Høeg i Horten trodde på likestilling og likeverd mellom kjønnene. Hun mente kvinnens samfunnsrolle var viktig, kvinnen var medborger like så mye som mannen, og hun måtte ta tak i og skolere seg i forhold til sin samfunnsrolle. Hun var ikke villig til å godta en kompromissløsning når det gjaldt kvinnestemmeretten - hennes krav var kvinnestemmerett på lik linje med mannsstemmeretten. Kvinneledere som Augusta Abrahamsen i Larvik og Mathilde Eriksen i Holmestrand var enige i Høegs fortolkning av medborgerrettighetsdiskursen og ledet sine stemmerettsforeninger ut fra dette ståstedet.

I Vestfold-byen Sandefjord var Dorothea Christensen en markant og samlende kvinne. Hun hadde et annet ståsted enn Høeg og Abrahamsen. Dorothea

Chrisensen var gift med distriktslegen i Sandefjord som også var ivrig Høyremann. Hun var aktiv innenfor kvinnemiljøet i Sandefjord, men ut fra litt andre rammer og forestillinger enn lederne i Horten og Larvik. Christensen var kokebokforfatter og opptatt av å profesjonalisere kvinnens husmorrolle. Likevel var hun på et vis positiv til kvinnesak, men hun definerte kvinnesak annerledes enn Høeg gjorde. Christensen mente at kvinnesak var alt som forbedret kvinnens rolle, men kvinnens rolle var i følge Christensen primært knyttet til hennes oppgaver i hjemmet. Christensen tok initiativet til dannelsen av Hjemmenes Vel, som var forløper for Norsk Husmorforbund.

Disse to diskursene - kvinnens samfunnsengasjement knyttet opp mot likeverd og likestilling mellom kjønnene og kvinnens rolle i hjemmet og hennes profesjonalisering som husmor - møtte hverandre i Vestfold og gjorde at Vestfoldbyene ikke helt dro i samme retning og i samme takt når det gjaldt kvinnestemmeretten.

Hvilke drivkrefter var det som satt i gang kvinneaktivismen på en konservativt sted som Horten? Hvor stor betydning hadde enkeltindividenes innsats? Hirdmann ser faren ved en overdrivelse av individets rolle i prosessen som medfører historiske forandringer. 17 Hun er skeptisk til kvinners kapasitet til å forandre mektige strukturer og unngå underordningen i forhold til menn. Den danske historikeren Bente Rosenbeck har mer tro på kvinnes aktør-rolle i forhold til endringer i den historiske prosessen. 18 Slik jeg ser det, var Marie Høegs rolle betydningfull i denne sammenheng. Hun var den utløsende årsak til at kvinne-saksarbeidet kom i gang i Horten, hun hadde vilje og mulighet til å tenne gnisten i en ressurssterk samling av kvinner. Offiserhustruene hadde tid, og de hadde ervervet seg kompetanse gjennom veldedighetsarbeid. Kvinnes frivillighetsarbeid kan sees som et steg på veien mot fulle politiske medborgerrettigheter. De hadde dessuten gjerne et høyt bevissthetsnivå når det gjaldt forståelsen av samfunnsproblemer, fordi de levde sammen med aktive menn. I tillegg fantes det en stor gruppe ugifte kvinner som arbeidet som lærerinner og også handelsborgere i byen. Alle disse kvinnene ble imidlertid holdt tilbake av den allment aksepterte oppfatning av

kjønnsrollemønsteret og av at kvinnens naturlige virkefelt var hjemmet. Det trengtes en Marie Høeg til for å slippe løs og koordinere alle disse kreftene.

En petisjon til støtte for kommunal stemmerett for kvinner underskrevet 10 570 norske kvinner ble overlevert Stortinget i 1899. 693 kvinner fra Horten hadde skrevet under, og undersøker vi hvem disse kvinnene var, finner vi at den største gruppen var tjenestejenter. Også sypiker og strikkersker hadde satt sitt navn på lista, og dette viser at også andre grupper av kvinner i Horten enn medlemmene av stemmerettsforeningen var interessert i kvinnestemmeretten.

Fantes det noe samarbeid mellom lokale aktører og aktører på riksplan? Marie Høeg hadde gjennom perioden et nært vennskapsforhold til Gina Krog som var en av de mest sentrale kvinnesaksaktivistene i Norge i perioden. Hun støttet Krog når det kom til splittelse mellom medlemmene i Kvinnestemmerettsforeningen i 1897. Krog ønsket at kvinnene skulle arbeide for en kvinnestemmerettsreform som ga menn og kvinner stemmerett på lik linje. Dette var viktig også for Marie Høeg, og hun var med på, med støtte fra medlemmer i Diskusjonsforeningen i Horten, å fastholde kravet om at kvinnene måtte få stemmerett på samme vilkår som menn.

Dette førte til splittelse innenfor Kvinnestemmerettsforeningen, og Landskvinnestemmerettsforeningen ble dannet med Fredrikke Marie Qvam som leder. Det var meningen at dette skulle bli et landsomfattende nett av kvinnestemmerettsforeninger, og Horten ble det første leddet med Marie Høeg som formann. Gina Krog var flere ganger i Horten og holdt foredrag i kvinnestemmerettsforeningen, noe som understreker den gode relasjonen mellom Høeg og Krog. Kanskje hjalp Gina Krog Marie Høeg i oppstartsperioden av stemmerettsforeningen i Horten fordi Høeg hadde gitt henne støtte og hjelp sammen med sine medsøstre i Horten, da uenigheten i Kristianiaforeningen var sterk.

Etter at Høeg hadde flyttet fra Horten i 1903, fortsatte hun å representere Hortens ledd af L.K.S.F. i flere år. Den mektige lederen av L.K.S.F. , Fredrikke Marie

Qvam, var ganske egenrådig i sin lederprofil i Landskvinnestemmerettsforeningen. De utenbys leddene reagerte på hennes lederstil og mente at leddene rundt om i distrikts-Norge burde få mer medbestemmelse i organisasjonen og at kontingenten burde settes ned slik at lokalleddene fikk bedre økonomisk styring. Hortens ledd av L.K.S.K. engasjerte seg sterkt i denne opposisjonen mot Qvams lederstil, og tilslutt måtte Qvam gi etter og liberalisere og demokratisere organisasjonen.

Kvinnestemmerettsforeningene i Vestfold samarbeidet også om oppgaver i forbindelse med kvinnestemmerettsarbeidet. Marie Høeg var mye brukt som foredragsholder, det samme var Augusta Abrahamsen fra Larvik. Et foredrag holdt av henne var årsaken til at Skiens ledd av L.K.S.F. ble dannet. Tønsbergs ledd ble stiftet etter at Høeg hadde holdt foredrag i byen. Hun holdt også foredrag i Sandefjord da Samtaleforeningen for kvinner ble dannet. Foreningene samarbeidet også om praktiske ting som innsamling av navn på petisjoner og innsending av resultatene til Stortinget.

Min empiri viser at alle Vestfoldavisene i perioden jeg har undersøkt, forfektet troen på kvinners og menns forskjellighet. Høyreavisene i fylket brukte i sin argumentasjon mot kvinnestemmeretten i 1890 nettopp at kvinnestemmerett ville skade kvinnenens natur og hennes arbeid innenfor intimsfæren. Komplementaritetstroen ble forsterket gjennom en argumentasjon som tok sikte på å se viktigheten av at menn sparte kvinnene for den påkjenning en samfunnsrolle ville medføre for dem. Imidlertid vendte flere av disse avisene argumentasjonen rundt i 1901, da de brukte komplementariteten som argument for kvinnestemmeretten. Dermed blir komplementariteten et strategisk våpen som kunne brukes av begge sider i diskusjonen om kvinnens samfunnsrolle. Når Høyre og den konservative presse trengte de kvinnestemmene som en kommunal kvinnestemmerett etter census ville gi, var komplementariteten et utmerket forsvar for dette. Kvinnene var etter manges oppfatning mer moralsk og konservative enn menn, de var rettfærdige og omsorgsfulle, og samfunns-nyttene ved et kvinnelig politisk engasjement ble poengtert. I denne sammenheng var kvinners og menns forskjellighet ikke til hindre for like rettigheter.

Men vi kan også finne argumentasjon i høyreavisene som peker på at det å utelukke kvinnene fra stemmegivning ville være å underkjenne husmorens arbeid. Hennes arbeid var like verdifullt som mannens yrkes- og samfunnsarbeid, og hun fortjente dermed stemmeretten ut i fra at det arbeidet hun utførte var jamstilt i verdi med det mannen utførte. Det samfunns- moderlige kvinneidealet ble utvidet til å omfatte også storsamfunnet og politiske rettigheter.

Venstreavisenes argumentasjon i forbindelse med kvinnestemmeretten var også tuftet på komplementaritetstro, men vi finner i større grad en argumentasjon knyttet til rettferdighets- prinsippet og menneskerettighetsproblematikken. Argumenter som at kvinnene burde få stemmerett fordi det var i tråd med troen på individuell frihet gikk hånd i hånd med en argumentasjon som baserte seg på at det ville gavne samfunnet at kvinnene fikk stemmerett på grunn av deres særegne feminine egenskaper. Komplementaritet utelukket på et vis likhet i denne sammenheng, men ikke jevnbyrdighet. Men man kan til likhetsbegrepet knytte forståelsen av at kvinner og menn er forskjellige av natur, men likevel fortjener likhet i forbindelse med rettigheter.

I Venstreavisenes argumentasjon kunne vi også finne elementer av diskusjonen om borgerbegrepet, om kvinnens innsats innenfor hennes tradisjonelle område var av en slik art at hun fortjente å få medborgerrettigheter. Særlig etter kvinnenens innsats i 1905 økte avisenes forståelse for at kvinnenaturen var egnet til en utvidet samfunnsrolle som ga kvinnen mer ansvar og reelle rettigheter enn det veldedighetsarbeid gjorde, og Venstreavisene mente at det var en kjønnsdiskriminering å utelukke kvinnene fra stemmerettsarenaen. Ida Blom vektlegger kvinnenens innsats i 1905 og sier at den aktive støtten kvinnene ga oppløsningen av unionen, ga ny kraft til kravet om kvinnestemmerett. 19 Argumenter knyttet til liberale og demokratiske ideer ble benyttet i kvinnestemmerettsdiskusjonen. Generelt sett må vi kunne si at stemmerettskampen hadde mål om likestilling, men at argumentene som ble brukt i kampen var knyttet både til rettferdighet og likhet, men også til den ressursen kvinnene representerte i

samfunnsarbeidet med sin særegenart i forhold til menn. Dermed ville kvinner og menn utfylle hverandre ikke bare i hjemmet, men også i samfunnsarbeidet.

Kvinnens egenskaper ble benyttet som argument i en konstant diskusjon og forhandling i denne perioden. Selv om likestilling mellom kjønnene når det gjaldt politiske rettigheter for mange var et mål, valgte mange å bruke kjønnenes ulikhet som argument. Det er ikke argumenter om menn og kvinners likhet vi møter i avisspaltene i inserater eller ledere eller i foredragene til stemmerettskvinnene, men ønsket om like posisjoner for kjønnene til tross for ulikhet. Vi møter også rettferdighetskravet, dvs troen på at mennesker er like verdifulle og fortjener samme rettigheter, men dette er ikke basert på forestillingen om at menn og kvinner er like. Forskjellighet ble hos mange framhevet som en ressurs, og forskjelligheten ble en strategi i strevet etter oppnåelsen av like rettigheter mellom kjønnene. De kvinnelige egenskapene ville etter manges oppfatning bli en presang til samfunnet.

Likevel ser vi gjennom hele perioden 1890 til 1913 at kvinnens særegne natur blir brukt som argumentasjon fra både motstandere og tilhengere av kvinnestemmerettsreformene. Kvinnen burde ikke få stemmerett fordi hennes natur gjorde henne bedre egnet til arbeid i hjemmet. I neste øyeblikk, dersom det passet bedre politisk sett, ble det hevdet at kvinnene burde få stemmerett fordi hennes natur gjorde henne spesielt godt egnet til samfunnsrollen. Samme lokalavis kunne benytte denne retorikken både som våpen mot og seinere for kvinnestemmeretten.

I 1898 var igjen Gjengangeren, Hortens konservative avis, den av de konservative avisene i Vestfold som hadde mest stoff om kvinnestemmeretten og den eneste som tok aktivt standpunkt til den. Avisen var klart mot alminnelig kvinnestemmerett, men åpnet for at stemmerett for selvstendige kvinner med eget erverv kunne være riktig. Gjengangerens argumentasjon mot alminnelig kvinnestemmerett var igjen grunnet på troen på at kvinnens natur ikke var egnet til politisk arbeid, hun måtte bruke sin svakeste side, og var slik skapt at hun på grunn av sitt sterke

følelsesliv lettere ville kunne selge sin stemme. Kvinnens "eiendommeligheter" ville medføre forstyrrelser og korrupsjon i det offentlige livet, mente Gjengangeren i 1898.

Gjengangeren brukte i sin argumentasjon for kommunal stemmerett for kvinner med census- grense i 1901 i stor utstrekning kvinnens natur og egenart - nettopp den samme argumentasjon avisredaksjonen hadde brukt mot kvinnelig stemmerett noen år tidligere. De samme kvinnelige eiendommeligheter som burde holde kvinnene i hjemmet, var, tre år etter, årsaken til at de burde få en samfunnsrolle. Kvinnene var moralske og konservative, hevdet avisen, og de ville tilføre kommunene innsikt, hjertelag og rettferdighet. I tillegg ville de bidra til at ansvarsfølelsen i kommuneadministrasjonen økte. De ville også gjøre en god innsats innen fattigpleie, opplysning, moralsk løftelse og sparepolitikk på grunn av at kvinnenes natur var spesielt godt egnet til å bidra på disse felt. Derfor ville kvinnestemmeretten i kommunene gavne samfunnet. Avisen mente det var uheldig for kvinnene å måtte drive politikk ad omveier, dvs. gjennom mannen. Komplementariteten ble en del av en retorikk benyttet av avisene i kvinnestemmerettsdebatten, og denne retorikken kunne brukes både som argumentasjon for og imot kvinnestemmeretten.

Et par sitat fra lokalavisen Gjengangeren vil understreke hvordan kvinnens eiendommeligheter kunne brukes som argumentasjon i debatten om kvinnestemmeretten både fra motstandere og tilhengere av reformen:

Gjengangeren, Hortens konservative lokalavis:

Argumentasjon mot kvinnestemmeretten:	Argumentasjon for kvinnestemmeretten:
"Hvad Mænderne angaar, da tør det visselig siges, at jo dypere og oprigtigere deres Agtelse for Kvinderne er, jo mer maa de i hendes egen Interesse ønske at	"Vi lykkehønsker Hustruerne og de selverhvervende Kvinder med Odelstingets Beslutning af fredags og vi lykkehønsker Kommunerne med den

<p>hendes skjønneste og ædleste Anleg ikke maa forfuskes og forbildes gjennom unaturlig Indragelse paa Felter hun ikke hører hjemme." (Gjengangeren 10/6-1890)</p>	<p>Sum af Indsigt, Interesser, Hjertelag og Redelighed som herved vil blive tilført deres Styre." (Gjengangeren 14/5-1901)</p>
--	--

Lokalavisene i Vestfold fungerte både som kvinnestemmerettsforkjempernes støttespillere og deres motstandere. Kvinnene kunne etter hvert bruke dem til å tilkjennegi meninger og holdninger, til å annonsere for møter og underskriftskampanjer og til å delta i debatten om kvinnens samfunnsrolle. Imidlertid finner vi også satiriske angrep på kvinnene som engasjerte seg i kampen for kvinnestemmeretten, og flere av de lokale kvinnene måtte gjennom en "tøff skole" for å ha våget å utfordre mannsbastionene. Men lokalavisene satt fokus på kvinnestemmeretten og var dermed i høy grad med på å endre den offentlige diskurs knyttet til kvinnens samfunnsrolle.

Brit Stuksrud arbeider som studierektor ved Horten videregående skole. Hun er samtidig knyttet til Universitetet i Bergen, og hun holder på med en avhandling om arbeidet for kvinnestemmeretten i Vestfold-byene.

Litteratur

Björk, Gunnela, *Att förhandla sitt medborgarskap. Kvinnor som kollektiva politiska aktörer i Örebro 1900 - 1915*. Arkivavhandlingsserie 52, Lund 1999.

Björk, Gunnela, "Det politiska vardagsarbetet för rösträtt och medborgarskap". I Christer Jönsson (red), *Rösträtten 80 år*. Forskarantologi. Justisdepartementet, Stockholm 2001

Blom, Ida, "The Struggle for Women`s Suffrage in Norway, 1885 - 1913". I *Scandinavian Journal of History* No 5 Routledge 1980, s. 3-22.

Eide, Martin, *Den redigerende makt. Redaktørrollens norske historie*. IJ forlaget, 2000. Også Jan Inge Sørbo viser til pressens oppgave som instrument for den offentlige mening.

Hirdmann, Yvonne, "Kvinnor - från möjlighet till problem? Genuskonflikten i välfärdsstaten - den svenska modellen". I Nagel, Anne- Hilde (red.) *Kjønn og velferdsstat*. Bergen, Alma Mater 1998.

Hirdmann, Yvonne referert i Melby, Kari, "Fredrikke Qvam: A Woman's Practice of Democracy before the Suffrage". I Sogner, Sølvi & Hagemann, Gro (red.) *Women's Politics and Women in Politics. In Honour of Ida Blom*. Universitetet i Bergen. Cappelen akademisk forlag, Oslo 2000.

Iversen, Irene, "Kvinnelige litteraturkritikere og etableringen av en kvinneoffentlighet i 1880-åra" (1983) I Hellesund, Tone, *Kapitler fra singellivets historie*. Universitetsforlaget 2003

Marshall, T. H., "Citizenship and Social Class". I Marshall, T.H. & Bottomore, Tom, *Citizenship and Social Class*, Pluto Perspectives, London 1992.

Melby, Kari, "Norsk kvinnehistorie 1975 - 1995; Kjønnets endrede vitenskapelige status." I *historisk tidsskrift* 1/1996 s. 201. Den norske historiske forening. Universitetsforlaget Oslo

Melby, Kari, *Kvinnelighetens strategier. Norsk Husmorforbund 1915 - 1940 og Norges Lærerinneforbund 1912 - 1940*. Universitetet i Trondheim 1995.

Melby, Kari, "Politisk myndighet uten rettighet: Fredrikke Qvam". I Melby, Kari (red) *Kjønnets møte med det moderne. Senter for kvinneforskning*. NTNU 1999 og Moksnes, Aslaug, *Likestilling eller særstilling. Norsk Kvinnesaksforening 1884 - 1913*. Oslo 1984. Gyldendal norsk forlag

Nessheim, Ragnhild, *Press, Politics and Votes for Women, 1910 - 1918*. Scandinavian University Press. Universitetsforlaget. A revised version of the authors` s doctoral dissertation, *British Political Newspaper and Women`s Suffrage, 1910 - 1918*. 1992

Nilsen Lein, Bente, *Kirken i felttog mot kvinnefrigjøringen*. Universitetsforlaget 1981.

Rosenbeck, Bente i Hellesund, Tone, *Den norsk peppermø. Om kulturell konstituering av kjønn og organisering av enslighet 1970 - 1940*. Doktoravhandling ved Universitetet i Bergen 2002.

Patemann, Carol sitert av Birte Siem i *Det kønnede demokrati. Kvinders medborgerskab i de skandinaviske velfærdsstater*. I Nagel 1998.

Sørbo, Jan Inge, *Offentleg samtale. Innføring i presse-etiske grunnspørsmål. Det norske samlaget 1991*

Noter

- ¹ Bjørk 1990 s. 27; Bjørk 2002.
- ² ibid s. 31
- ³ Marshall 1992.
- ⁴ Iversen 2003.
- ⁵ Rosenbeck 2002
- ⁶ Bjørk 1999 s. 33.
- ⁷ Nessheim 1992.
- ⁸ Eide 2000; Sørbo 1991.
- ⁹ ibid s. 32
- ¹⁰ Sørbo 1991 s. 170
- ¹¹ Melby 1995.
- ¹² Nilsen Lein 1981.
- ¹³ Hirdmann 1998.
- ¹⁴ Pateman 1998.
- ¹⁵ Hellesund 2003.
- ¹⁶ Melby 1999; Moksnes 1984.
- ¹⁷ Hirdmann referert i Melby 2000.
- ¹⁸ ibid
- ¹⁹ Blom 1980; Bjørk 1999; Melby 1999.